

ՀԱՅՈՑ ՆՇԱՆԱՒՈՐ ԳԻՒՂԵՐ

ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ Ա. ԾԲԱՆ

ԽԱՆԳԵՆԳԻ ՀԱՍՏԵՐԵԿՈՒԹԻՒՆ.

Ղարադաղու կամ ԽանՏեանդ.— Գտնում է Գանձակից գէղի արևելք, 18 վերստ Հեռաորութեան վրայ: Գիւղում կայ մի աղբուաշէն եկեղեցի Գանիէլեանի ձախքով կառուցուած: Հողը շատ տակաւ է, միայն ունի այգիներ, որ ոռոգում են Սափիքիւրզ անուանուած արիւի ջրով և տալիս են բաւական լաւ գինի: Բնակիչները գաղթել են Ուրպատականի Ղարադաղից 1828 թուին. բնդամէնը 40 տուն են, 89 ար. 83 իգ. ի միասին՝ 172 հոգի. բոլորն էլ Հայ բուսաորչական:

Գիւղից կէս վերստ Հեռու Կուրակ-չայ գետի ափին գըտնում է Նանասակ անուն կրող ուխտատեղին:

Ղարադաղուի ձաւ է Թրքաց Ղարադաղու փոքրիկ գիւղը: Սարով.— Գտնում է Գանձակից Հիւսիս, Կուրակ-չայի ձախ կողմում. ունի մի Հասարակ, փայտաշէն եկեղեցի: Գիւղը պատկանում է Կաժաարականներին: Բնակիչները գաղթած են Ուսի.— Ուսանձնակի Սարով գիւղից. բնդամէնը՝ 35 տուն են, 88 ար. 72 իգ. ի միասին՝ 115 հոգի. բոլորն էլ Հայ բուսաորչական:

Սարովի ձաւ գտնում է Թրքաց Սարով գիւղը:

Ջաւղեալաւ կամ Խոլլաւ.— Գտնում է Ղարադաղուից ձաւ մէկ ու կէս վերստ գէղի Հարաւ, Կուրակ գետակի ձախ կողմում: Ունին սեպկական արիւ: Գիւղում կայ մի Հասարակ եկեղեցի: Բնակիչները գաղթել են խոլից, 1828 թուին:

քնդամէնը՝ 86 տուն են, 189 ար. 174 իզ. Ի միասին 363 հոգի. բոլորն էլ հայ-լուսաւորչական:

Խանքենը, Սարով և Ղարաղաղու գիւղերը միասին կազմում են մի հասարակութիւն. երեքի կլիման էլ սաստիկ տաք է, ուտի և բնակիչները միւս գիւղացիների հետ համեմատած՝ ծով են: Երեք գիւղերումն էլ, բացի սովորական երկրագործութիւնից և այգեգործութիւնից, պարապում են նաև շերամապահութեամբ և բամբակի արդիւնաբերութեամբ:

ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ Բ. ՇԵՂԱՆ

ԲԱՆԱՆՅԻ ՀԱՍՏՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Բանանց կամ Բայեան գիւղ. — Տարածւում է Արթինաչքի շախ ափին, երկու երկար ու ցածր բլրակների զազաթների և ծրեք կողմից շրջապատուած է Փոփոստ (կոնաձե), Կրակ-քար, Փլաթի (կաղնու) սեռ և Տատի սեռ լեռներով:

Աւանդութեան ասելով, այս գիւղը հիմնուել է Գանձակի հետ միաժամանակ և միեւնոյն Ժողովուրդն է բնակութիւն հաստատել այս երկու տեղումն էլ:

Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է, թէ Բանանց անունը ծագել է Բան-անոց — (չործարան) խոտքից, որովհետև այստեղ եղել են Քարհատի երկաթը հալելու զործարաններ: Գիւղում փողոցներ չկան, այլ՝ ծուռն ու ժուռ կանաւներ են: Տների մեծ մասը կանոնաւոր սենեակներից են՝ բաղկացած, որոնցից ամենահինը՝ Յէ տարի առաջ է շինուած, միւս, փոքրագոյն մասը գետնափոր խուղեր են: Եկեղեցին, որ կրում է Գ. Լուսաւորիչ անունը, շինուած է մի ապաւանտի վրայ և բաւական բնդարձակ ու գեղեցիկ է:

Գիւղի արևմտեան կողմում մի բլրակի վրայ՝ գտնուած է մի հին հանգուտարան, ուր կա մի խաչարձան՝ ՋԻՁ (1477) թուականից՝ Եղարոն Էվէտրինայի-ի:

Գիւղի կլիման սաստիկ տաք է և խնդրել, որովհետեւ պատած է լեռներով: Բուսականութիւնը շատ հարուստ է և ամբողջ ձորակը պատած է պտղատու ծառերով:

Բնակիչները մեծ մասամբ բնիկներ են, բոլորն էլ հայ լուսաւորչական, 274 տուն, 1135 ար. 860 իգ. Ի միասին 1995 հոգի: Մտաւորապէս այս գիւղացիները բուսական բարձր են, իրենց երկու քաւանաներն էլ միջնակարգ կրթութեան տէր են: 1872 թուից ունեցել են եկեղեցական-նխական դպրոց, այժմ էլ պետականն է բացուել: Չատ երեխաներ էլ ուսանում են զանազան քաղաքներում: Այս գիւղացի են բժիշկ Տէր-Միքայէլեանը և ինժիններ Լեւոն Տէր Միքայէլեանը, իրաւաբան Յով. Տէր Իսրայէլեանը, ինչպէս և Ստեփան Տէր Աւտիքեանը, որ յայտնի է Բանանց գիւղի կեանքից զբաւ պատկերներով:

Փոքր Բանանց կամ Դամբլանոս.—Գտնւում է Մեծ Բանանցից մի վերստալափ հեռու, նոյն վտակի աջ կողմում: Արտեղ կայ մի աւերակ եկեղեցի, որի աւազանի վրայ գրուած է. «Մեհէրի ճան, տարան ան...»:

Նանաստակ.—Փոքր Բանանցից փոքր ինչ ներքեւ գտնւում է Նահատակ անուն ուխտատեղին, իսկ որս հանդէպ ձորի ձախ ափում մի քարայր, որի մէջ, ասում են, ճգնել է մի ճգնաւոր:

Չովղառ կամ Հարց-նանգիս.—Գտնւում է Բանանց գիւղից հիւսիս, Մլցմաբերդ տարի հիւսիս-արեւմտեան կողմում, մի բարձր ստրակարթի վրայ, որտեղից երևում է Դանձակը իւր այգիներով ու շրջակայքով: Մի քիչ հեռու բարձրանում է մի լեռ, ուր կան շատ Հին հանդիսաներ: Գուցէ Հէնց այս պատճառով էլ գիւղը կոչուել է Հարց-հանգիստ: Գիւղի շրջակայքում կան լաւ քարահանքեր, որտեղից քար են տանում Դեմաւբէկում հնացներ շինելու: Գիւղում կայ մի եկեղեցի, որի մէջ գրուած է Մլցմաբերդից բերուած մի շատ գեղեցիկ, փոքր և սպիտակ խաչարձան, հետեւեալ արձանագրութեամբ.

ԹՎ. ՌԴ. Անուամբն Աստուծոյ ևս Մարգարիտ զուստ Ախսիկայ կանգնեցի զսուր Առան ՚ի վրելու-

քին հոգւոյն Ջաղմբերին եւ Ջաւազունին, Մի-
բաւայ եւ Կանանին. որք յաղաթս յիշէի եւ զՅում,
որ զարծող էր իսպախ:

Բնակիչները Հայ լուսաւորչականներ են, որ տարբերում
են միւս գիւղացիներից իրենց կոշտ բարբառով: Ընդամենը՝
98 տուն են, 472 ար. 383 իգ. Ի միասին՝ 855 հոգի:

Կիւղի Հիւսիսային կողմում, մի խոր ձորում, որտեղից
Հասում է Հարց-Հանգիստ առուակը, գտնւում է Սկիաքիլ (Սու-
կեթիկ) կոչուած փոքրիկ, փայտածածք մատուռը, որի մասին
աւանդութիւնն ասում է, թէ մի վեկաթել կոյս աղջիկ է
Նահատակուել այտեղ: Մատուռից ներքեւ բղիւում է մի սառ-
նորակ աղբիւր:

Արանից փոքր ինչ բարձր գտնւում է Բախտիկ աներակը,
որ Հին գիւղատեղի է, ունի եկեղեցի եւ մեծ Հանգստարան:

ՓԻՓԻ ՀՍՍՈՐՇԿՈՒԹԻՒՆ.

Նաւ-Փիփ. — ձիւղի-քար, Եղնահիստ, Լալուկ-քար, Ձիւլի-
քիւր լեռները բալթառնէ տարածուելով, իրենց լանջերի ընդ-
Հարման վրայ կազմում են մի փոքրիկ Հարթ տարածութիւն,
ուր տեղաւորուած է Նաւ-Փիփ գիւղը: Աւանի աղբիւրներից
գոյացած մի փոքրիկ առուակ Հասում է գիւղի միջով եւ ջրե-
լով մատակայ այգիները՝ թափում է Ջամբորի մէջ:

Եկեղեցին սրբատաշ քարերից, վեց գեղեցիկ, կլոր սիւների
եւ ռոմանական կամարների վրայ Հաստատուած չէնք է, մի
բաւական գեղեցիկ գմբէթով:

Կիւղը Համեմատաբար շատ քիչ է ենթարկուել քաղա-
քակրթութեան, այնպէս որ տների մեծագոյն մասը դեռ էլի
դարատամներ են:

Բնակիչները զաղթել են Հին-Փիփից, ընդամենը՝ 319
տուն, 1465 ար. 1331 իգ., Ի միասին՝ 2796 հոգի: 1877
թուից ունեցել են Հարց եկեղեցական ծխական դպրոց, որի
չէնքը կառուցուել է Չարեքայ վանքի փանահայր՝ Աստուածա-

տուր վարդապետ Տէր Գարութիւնեանի ծախտով թացման առաջին տարին ուսուցիչ է եղել Աղէքսանդր Արարատեանը, որ դպրոցի բացումը նկարագրել է իւր «Գաւառական» ռուսմանրանի Հիմնարկութիւնը քրտածքի մէջ: Սա խոստովանում է ինձ Փիլի.— Գտնուում է ձաւքոր գետի աջ ափին, այժմ տեղակ է, որովհետեւ բնակիչները կիլիման ստատիկ առջ և շատ ուժեղ լինելու պատճառով տեղափոխուել են Դոր-Փիլի: Գիւլի անունը ծագել է, ինչպէս ասում է աւանդութիւնը, Փեկերոնեայ կուսի անունից, որ նախապիտեւ է այստեղ և ամփոփուել զիւղի եկեղեցում: Գիւլը Զակիլի էլ է կոչում, մասնակալ եզակէ—շիրի Հանքերի պատճառով: Գիւլի եկեղեցին բաւական մեծ և շքեղ է: Որա դռան վերայ կայ Հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Կամուռն Աստուծոյ մեծ Փրփեցոց ժողովուրդս միաբան շինեցաւ զեկեղեցիս ի հայրապետութեան սեռում Պետրոսի Առաքել Սարգիս վարդապետին, յիշխանութեան Մարտիգա Լալի խանին. յիշեցէ ի Գրիգորս ճանուսէր Վարդանէան եւ կողակից Մարեան: Առաջանի վրայ էլ գրուած է. Յիշեցէ ի Գրիգորս Ծառուրն եւ կողակիցն իւր Մարեան քվ. ՌճԺՔ.

Եկեղեցու Հարստային կողմում կայ մի փոքրիկ մատուռ, որին տեղացիները կոչում են Բարսամ-եղնաւուր: Մատուռի մէջ կայ երեք գերեզման, որոնցից միմիայն մինի տապանաքարի վրայ կայ արձանագրութիւն, որ Հետեւեալն է.

Եւ Մաղազայ եպիսկոպոս կանգնեցի զխաչս հաւա... եղբայրն իմոյ Տէր Պաւ... մաւրն եպիսկոպոսին քվ. ՋՋ.

Այս զիւղատեղին այժմ իբր ձմեռանոց է ծառայում նոր փրփեցիների համար, որոնք իրենց անասունները ձմեռը այստեղ են պահում:

Բուռեկան նախապիտեւ.— Գտնուում է Դոր-Փիլից Հազիւ երկու վերստ Հեռաւորութեամբ զէպի արեւմտահայկա մի լեռան գագաթին: Ու մի Հասարակ մատուռ է զարաւոր ծառերի Հովանու տակ: Լեռան ստորոտում ևս կայ մի ուրիշ

ԽԱՆՔԱԿԱՆ ԿԱՐՏԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.

Քառնաս-գիւղ կամ Գառնասան.—Ընկած է Բանանց գետի ձախ ափին մի խոր ձորում և երեք կողմից պատած է բարձր լեռներով: Ունի մի հասարակ, փայտաշէն եկեղեցի:

Ինչպէս տակ ենք, Քարհատը նշանաւոր է իւր երկաթի հանքերով: Բնակիչները բնիկ հայեր են, 80 տուն, 435 ար. 361 իգ. ի միասին 796 հոգի:

Գիւղից 4—5 վերստ հեռու, Հարաւ-արեւմտեան կողմը, նոյն գետի աջ ափին գտնւում է հին Քարհատի աւերակները, որոնց մէջ նշանաւոր է Ողլուլ թուխն շինուած եկեղեցին:

Խաչակապ կամ Խաչակապի և կամ Ղուշլի.—Գտնւում է Կիրանցի Հիւսիսային կողմը, մի հովտում, որի միջով հոսում է մի գոգքրիկ առուակ: Տները մեծ մասը գետնափոր են, միւսները մի կամ երկարփանի կանոնաւոր բնակարաններ: Եկեղեցին չորս սիւների վրայ հաստատուած գեղեցիկ, թաղա-կապ մի շէնք է, որ շինուած է 1650 թուին և վերանորոգուել 1864-ին:

Եկեղեցու ձախ կայ հանգստարան, ուր նշանաւոր է Հե-տեւայ տապանագիրը. Այս է . ապան մելիք Պարթիմ քվ. ՌՄԼԷ.

Գիւղում կան երկու խաչ-քի *) և Ծիրանաւոր անուններով մատուռներ, որոնք ուխտատեղիներ են համարւում: Գիւղի չորս կողմն էլ կան բարձր խաչարձաններ: Աւանդութիւնը պատմում է, թէ այդ խաչարձանները կանգնեցրել է «. Մնարոյրը, երբ Գարգձանի Խուրս իշխանի մեծնաւորութեամբ վերացրել է արստեղից էլ կռապաշտութեան մնացորդները: Աւ ի լիշառակ այդ անցքի՝ գիւղը կոչուել է Խաչակապ կամ Խաչակապի:

Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ բացատրում է գիւղի նորագոյն անունը: Զաւ-Արքայի արշաւանքների ժամանակ այս գիւղից Գրիգոր անունով միւր ցանկանում է մի բազէ բռնել, որ

*) Տես հաւանքի բաժնում:

շահին ընծայ տանի, բայց ժառանգի վայր է ընկնում և մեռնում: Զահ-Աբրահաբ լսելով այդ, կամենում է այս գիւղը նուիրել նրա հօրը, սակայն վերջինս հրաժարում է և խնդրում է նուիրել Համայնքին, որպէսզի միշտ իւր հանգուցեայ որդուն որդւորի տան: Զահն էլ կատարում է նրա խնդիրը և գիւղն էլ կոչում է Ղուշլի:

Քնակիւնները ընդի հայեր են, ընդամենը՝ 114 տուն, 676 ար. 637. իգ. ի միասին 1313 հոգի:

Կիւրացի կամ Սէիդ-հեանդ. — Գտնւում է Քարահատից 3—4 վերստ արեւմուտք և նոյն չափ էլ խաչակապից հարաւ, Արաթինի շրի վրայ: Ունին մի փայտաշէն եկեղեցի: Քնակիւնները զաղթել են Ղարազ-թափից, ընդամենը 35 տուն են, 237 ար. 199 իգ. ի միասին 436 հոգի, բոլորն էլ հայ լուսաւորչական:

Գիւղի մօտ կայ Կաղնի-խաչ անունով մի փոքրիկ մատուռ, ուր աւանդաբար ասում են, թէ ամփոփուած է Գարգման զաւառիս տիրապետող խորա իշխանը, որին պատկանելիս են եղել բոլոր Հանքերը *):

Մատարան մօտ, որ մեն ուխտատեղի է, կայ մի հինաւորաց վանք:

ՄԻԿԱԿԻ ՀՈՍՏՈՐԵԱՌԻԹԻՒՆ.

Ոսկանապատ կամ Զուրմապատ. — Տարածւում է Համանուն կամ Գանձակ գետակի ձախ ափին, մի փոքրիկ բարձրութեան վրայ: Զորակը ծածկուած է արդիներով. գիւղի փողոցները անկանոն են և կեղտոտ, տները, ընդհանրապէս վատ չեն, թէև կան նաև երկյարկանի, գեղեցիկ տներ ևս: Գիւղի

*) Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է, թէ դա մի քրիստոնէութիւն ընդունած Թուրքի գերեզման է, որ նահատակուել է Թուրքերից: Աւանդութիւնն ասելոյնով է, թէ նահատակութիւնից յետոյ հայերի և Թուրքերի մէջ գեւ է մարդի, թէ նա միակատարութեամբ ողորդ է նրան ամփոփել: Վերջապէս համաւայնել են և նախ մայրն և ապա քահանան հրամայել է նահատակին կանգնեցու, և միայն քահանայի հրամայած միջոցին ներջնաբը կանգնել է, ուստի և հայկական ճէտով են թաղել:

մէջ կայ օ. Յակոբ Հին եկեղեցին, ուր այժմ էլ պաշտօն է կատարում, իսկ ձորի մէջ, գետի աջ ափին, կայ մի փոքրիկ թաղակապ, անունն մատու Ծ. Սարգիս անունով: Մի այդպիսի մատու էլ կայ գետի ձախ ափին օ. Աստուածածին անունով: Այս երկուսի շուրջն էլ կան քանդուած խցեր և գերեզմաններ:

Գիւղում կայ պետական երկզատեան դպրոց:

Այս գիւղումն են բնակում Մելիք-Ղազնադարեանները, որոնց նախնիքը երկար ժամանակ իշխել են այս գիւղում:

Բնակիչները բնիկներ են, 117 տուն, 406 ար. 334 իգ. ի միասին 740 հոգի:

Ոսկանապատ գիւղից վերև, գետի ափին, միմեանցից փոքրիկ Հեռաւորութեամբ գտնւում են Գաստափոր, Յնձաւալ և Գնատամիշ թրքաբնակ գիւղերը, ուր մինչև այժմս էլ ժրնում են միմի աւերակ եկեղեցի և ընդարձակ հանգստարան:

Բրաջուր (Ազրաջուր, Ղարա-քեշիշ).—Գտնւում է Գանձակից գէպի հարաւ-արեւմուտք, մօտ 15 վերստ Հեռաւորութեան վրայ, Միրզիկի հիւսիսային կողմում: Տեղը գաշտային է և լաւ նանազարհով յարաբերութիւն ունի քաղաքի հետ: Չբրջակալքում անտառներ չկան, այլ միայն մաշառներ: Գիւղում կան փոքր ի շատե՛ կանոնաւոր փողոցներ, տների մեծ մասը նոր ձեւի են, միայն կայերը, մարազները և գոմերը նոյնպէս գտնւում են գիւղի մէջ, տների մօտ: Ունին մի հասարակ եկեղեցի: Գիւղում այգիներ, բանջարանոցներ չկան շուրջ չիւննելու պատճառով:

Բնակիչները բնիկ և Պարսկաստանից գաղթած հայեր են, ընդամենը՝ 35 տուն, 190 ար. 163 իգ. ի միասին՝ 353 հոգի: Պարագմունքը նոյնն է:

Այս գիւղի հարաւային կողմում կայ կայնաքարի և սպիտակ քարի հանք:

Միրզիկ.—Գանձակից մօտ 20 վերստ արեւմտա-հարաւ, Ոսկանապատից 2—3 վ. գէպի արեւմտահիւսիս, մի բլրի լանջին: Հարաւային կողմից պատած է անտառով. գիւղը շատ գեղեցիկ տեսք և քաղցրահամ աղբիւրներ ունի: Միայն կանո-

Նաևոր փողոցներ չկան և կայերը, մարազները և զոմերը զբաղւում են տների մօտ: Ունին մի քարաշէն փոքրիկ, խոնարհեղեցի, որի կամարակալ քարի վրայ գրւած է. Աղեւամբ Միգրիկայ սուրբ Գարբիէլ եկեղեցիս շինեցաւ 1674 տմբ:

Գիւղից 1 $\frac{1}{2}$ վերստ Հեռաւորութեամբ կան բանջարանոցներ, ուր կան նաև խնձորի և տանձի ծառեր:

Գիւղի Հարաւային կողմում կայ մի կիսաւեր, Հասարակ մատուռ, որ յայտնի է Ովասափ անունով: Սրա խորանում բուսած է մի մեծ կաղնի ծառ, որ պաշտւում է: Գիւղից մի քիչ վերև կայ մի ուրիշ ասերակ մատուռ ս. Ըստուածածնի անունով և երեք խաչարձան:

Բնակիչները Հայեր են՝ 71 տուն. 339 ար. 264 իգ. ի միասին՝ 603 Հոգի: Բացի երկրագործութիւնից և անասնապահութիւնից պարսպում են նաև անխաղործութեամբ և փայտ են կրում Գանձակ:

ՄՈՒՆՈՒՔ.—Ֆեղաւորւած է Սարի-եայ լեւան արեւելա-Հախաց լանջին մի փոքրիկ Հարթակի վրայ, առաջև ձգւում է խոր ձորը, որի միջով հոսում է Ոսկանապատի գետը: Ձորը զառսած է գեղեցիկ այգիներով: Մուսուլթի տները գեղեցիկ են և շատերը եւրոպական կաշ-կարասիքով զարդարւում: Գանձակեցիները ամառանոց են գալիս այստեղ, որ խկապէս շատ լաւ ամառանոց կարող էր Համարուել, եթէ որ խոնաւ չլինէր:

Գեղեցիկ է նաև գիւղական փոքրիկ եկեղեցին:

Բնակիչները Պարսկաստանից 1828 թուին եկած Հայ զաղթականներ են. 34 տուն, 131 ար. 107 իգ. ի միասին 238 Հոգի:

ՄԻԽԱՅԼՈՎԿՈՒ ՀՈՍՐԵԿՈՒԹԻՒՆ.

Արլան-գիւղ.—Գտնւում է Գետաշէնից Հիւսիս, ձորի մէջ. փոքրիկ գիւղ է. ուր միայն նշանաւոր է սուրբ Միխայ անուն բաւական գեղեցիկ որսատաշ եկեղեցին, որ ունի Հեռուեայ արձանագրութիւնը:

ԹՎ. ՌՃԶԸ. Յիսասակ է Պետրոսին, Յակոբին, Մըրգին սրայ սէր Պողոսին, որ էինք որդիք Անեսիոս՝ ազգէն Հասանայ, որ էր ժամանակն Պալի Նամասին *), որ կոչի Թանմազ, որ թագաւորեցաւ ի երկրին բարսից, բազում գաւառս աներեաց:

Բնակիչները բնիկ են, մի մասն էլ Հաթերքից գաղթած. բոլորն էլ Հայ լուսաւորչական. 34 տուն. 111 ար. 85 իգական. ի միասին՝ 196 Հոգի:

Ս. Յովնաննէս անունով մի ուխտաւորի կայ գիւղի Հիւսիսային կողմում, բարձր սարի գլխին, որ մի խաչաքանն է, Հովնաւորութեան բարձր և Հիւսիսային Հացի և կաղնի ծառերի սաղարթներով:

Ազատ կամ Սուլունի գիւղ.— Հիմնուած է Պանդ լեռան լանջին: Աւանդաբար պատմում են, թէ Նազիր-Ջաւէր այս գիւղին ամէն տեսակ Հարկերից ազատ է կացուցել, ուստի և կոչուել է Ազատ: Եւ յետոյ միայն, Ջաւադ-խանի եղբայր իմամ-Ղուլի-խանը գիւղում տեղի ունեցած մի ապստամբութեան պատճառով, զրկել է այդ արտօնութիւնից **):

Բնակիչները լուսաւորչական Հաթեր են, ընդամենը 52 տուն. 189 ար. 164 իգական. ի միասին՝ 353 Հոգի:

Գիւղի արեւմտեան կողմում, մօտ 1¹/₂ վերստ Հեռու զըտընում է մի Հին, անբաժնի վանք, ուր աւանդութեան ասելով Հանգչում են երմոգեայ քահանայի նշխարքը: Սրա դռան կամարակալ քարի վրայ գրուած է.

Թիւն 2ԻԸ. Ես Մխիթար եւ Յիւսէփ Եփնեցա՛մ
գեկեղեցիս ի նայրապետութեան սէր Հասնիաննոսի
Աղուանից կաթուղիկոսի: Սրանից փոքր ինչ վերեւ.

*) Նազիր-Ջաւէր:

**) Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է, թէ Լանկթամուրը այս գիւղով անցնելիս՝ զննարները մտել են գիւղի եկեղեցին և կողապել: Այս պատճառով Լանկթամուրի վերջ ծառի է և նրանք յետեւ դարձել: Լանկթամուրը Կարց ու փորձ է արել այս թշուառութեան պատճառի մասին և երբ մի սիրացուից լսել է, թէ եկեղեցին է պատմել, Կամաչի է վերադարձնել աւաթը, և անմիջապէս վերջ ուղղուել է. այս պատճառով էլ փոխքը, ինչպէս և ամբողջ գիւղը ազատ է կացուցել ամեն տեսակ հարկերից և յարմարութեան, ուստի և վերակոչուել է Ազատ: (Տե՛ր Յարութիւնեան):

Ուղաղայ նշխանին ու խառայնախին Ուսում լեղով
 Էրեցի գեղեղեցիս:

Մատուռի շուրջը կայ Հանգստարան, ուր կան փթ. դարից
 գերեզմանաքարեր, իսկ արևմտեան կողմում գիւղատեղի:

Բախտեիկ կամ Հանի-եէն և կամ Հանի-հենդ. — Գտնուում է
 Ուրաշի Հարաւ-արևմտեան կողմում և Հիմնուած է 1870
 թուին, երբ կառավարութեան կարգադրութեամբ Հանի-քենդի
 այժմեան ամարանոցի նախկին բնակիչները գաղթեցին այստեղ:

Բայց մատակալ ընդարձակ գերեզմանատնից և Հին եկե-
 ղեցուց յայտնի է, որ Հին գիւղատեղի է եղել:

Բնակիչները 38 տուն են, 141 ար. 123 իգ. Ի միասին՝
 264 հոգի:

Կեսաեէն կամ Չայ-հենդ. — Գտնուում է Հանի-քենդից գէպի
 արևելաՀարաւ, մի խոր ձորում, որի միջով հոսում է Կարակ-
 չայ գետակը: Չորը ամբողջապէս ծածկուած է այգիներով:
 Գիւղի տները գլխաւորապէս գտնուում են ձորի արեւելաՀայեաց
 լանջին, իսկ արևմտաՀայեաց լանջին կան Հին Հնձանների
 աւերակներ և նոր շինուեցաւ պետական գաղութական շէնք:
 Ճիւղթիւնների մէջ նշանաւոր է Տէր-Գրիգորեանի քառա-
 յարկ. գեղեցիկ տունը և Մելիք-Մեացականեանների նախկին
 մելիքական տապարանքը: Գիւղի գրեթէ կեդրոնում գտնուում է
 ս. Ոստումանների եկեղեցին, որ մօտ ժամանակներս նորոգել
 են, վերացնելով այն աղբւրը, որ առաջ բղխում էր եկեղեցու
 Հիւսիսային պատից և թափւում եկեղեցու կեդրոնում շինուած
 մի քառանկիւնի աւազանի մէջ: Եկեղեցին պարսոյապատ է և
 գաւթում կայ մի Հինաւորաց բռնի ծառ, որից կախուած է
 եկեղեցու զանգակները:

Գիւղի վարի ծալքում գտնուում է մի փոքրիկ, Հասարակ
 մատուռ, ուր կայ մի նահատակի գերեզման: Այս մատուռը
 նշանաւոր ուխտատեղի է և կոչւում է «Աւագ ս. Նշան»:
 Դռան կամարակալ քարի վրայ կայ Հետեւալ արձանագրու-
 թիւնը.

ԹՎ. ՌՃԻՋ. կամաւ ամենակալին Աստուծոյ Էր-
 նեցաւ սուր նահատակս մեռամբ.... եւ օրդուն Քա-

մալ պակն, օգնականութեամբ գեղուս. քաղաւորութեան Պաշտից շան Սուլէման, հայրապետութեան Սիմեոնիս յիսառակ Փամբն:

Մատուած Կաշաւ Է չորս նշանաւոր գրչագիր աւետարան ^{*)} և Հետեւալ մասունքները. ա) Կենաց փայտի մի մասն, մի արծաթէ փոքր խաչի մէջ գետեղուած. բ) Աղիշէ առաքեալի բաղկի մի մասը, մի արծաթէ, ռակեզած աչի մէջ ներփակուած, որի վրայ կայ Հետեւալ գրութիւնը. Այս Է աջ սրբոյն Աղիշէի առաքելոյն. աշխատողքս՝ որ այ իգնատիոս եպիսկոպոս, որ երեք սուրբ նշխարս ի Կաֆայու յիշատակ սորա, աէր Ոսկան եպիսկոպոս:

Կաման Ատուծոյ Կարապետ եպիսկոպոս ետոյ նորոգեցի, Ատուած ողորմի ասացէք:

Կաման Ատուծոյ Մուրազս որդի Նիազի շինեցի սուրբ աքս, Ատուած ողորմի ասացէք. առաջնորդութեան Ոսկան եպիսկոպոսին, թմն Ռիկէ էր: գ) Հինգ արծաթէ խաչեր:

Մատուաւ բաւական անխնամ կերպով պահպանուած Է մի քաշանայ:

Գիւղի վերի նալուամն էլ կայ մի փոքրիկ, կամարակապ, անտիւն ճկեղեցի, որ ունի միայն մի խորան և մի աւագան: Ակեղեցու դռան կամարակալ քարի վրայ գրուած է. Այս Է Մէլիք Թամրազին որդի Սարուխանին երպար Եւրքին. Քապանին Ապալի որդի, որդի Մէլիք Սսէփին Վէլույէհեզ:

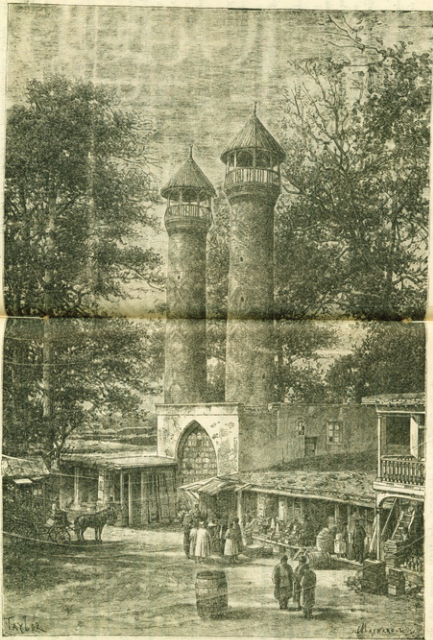
Մի քիչ բարձր՝ ԹՎ. ՌՃՂԸ, Աւանդութեան ասելով, ռա կուտանոց Է եղել, և այժմս էլ Անապատ Է կոչուած: Զուրջը կան խուցեր, որոնցից մի քանիսը գեռ ևս կանգուն են:

Անապատի մօտ գտնուած Է Հարց եկեղեցական գաղթի շէնքը, որ չէ աւարտուած:

Անապատից մի քիչ Հեռու կայ մի ուրիշ, փոքրիկ կամարակապ, անտիւն և անխորան մատուռ, որի միակ դռան կամարակալ քարի վրայ քանդակուած Է թէ ինչպէս Քրիստոս կշռելու է ննջեցեալների Հոգիները:

Բնակիչները բոլորն էլ լուսաւորչական Հայեր են, առա-

^{*)} Տես գրչագիրների բաժնում:

ւերապէս Քալնիսից, Զրաբերդից և Ըստակից զաղթած. ընդամենը՝ 446 տուն, 1357 ար. 1201 իգ. ի միասին՝ 2558 հոգի: Գիւղացիները բաւականաչափ կրթուած են, որովհետեւ վաթսուհական թուականներից ունին զպրոց և շարունակ չորիւում են Հաջի-քենդի սարուտրների հետ, որոնք շատ անգամ զալիս են որանց գիւղը քէֆեր սարքելու: Կան բաւականաչափ իտանութներ, որոնցից մինում կայ և ֆոնոգրաֆ, զիւղացիներին զուարճացնելու: Պատմում են, թէ ինչպէս գիւղացիները առաջին անգամ ֆոնոգրաֆի ձայնը լսելիս, տարտափած փախել են, կարծելով թէ տատանայ կայ մէջը նստան:

Բացի սովորական պարապմունքը, երկրագործութիւնն ու այգեպանութիւնը, այս գիւղացիները պարագում են նաեւ զարրնութեամբ, հիւսնութեամբ, զերձակութեամբ, թամբագործութեամբ, տկերչութեամբ և այլն:

ՈՍԵՒԱՆԱԿԱՆ Դ. ԵՐԶԱՆ

ՊՈՏՈՇՈՐԻ ՀՈՍՐՐՈԿՈՒԹԻՒՆ.

Պատի գիւղ.—Գտնուած է Գանձակից մօտ 67 վերստ հեռու, զէպի արեւմտահիւսիս և երկաթուղու Զախած կայարանից մօտ 15 վերստ հեռու, զէպի արեւմտահարաւ, մի բարձր (4973 ոտ.) տափարակ տեղում: Գիւղի արեւմտեան կողմից հասում է Պատա-գետը, որ սկիզբն է առնում Խաչ-եայ և Ոքիւղ-զաղ լեռնաշղթաներից: Մօտ կէս զար առաջ այս գիւղը գրտընում էր այժմեան տեղից փոքր ինչ հիւսիս, ձորակում, ուր այժմ գիւղի այգիներն են, սառտիկ շողը ստիպել էր բնակիչներին տեղափոխուել աւելի բարձր: Գիւղում կայ մի հին, աւերակ և մի նոր եկեղեցի: Դպրոց երբէք չեն ունեցել, Բնակիչները Ղարա-Մուրատից, Զրաբերդից և Փամբակից են եկել, բոլորն էլ հայ բուսաւորչական. ընդամենը 246 տուն. 985 ար. 735 իգ. ի միասին՝ 1720 հոգի:

ԱՐՄԱՆԻՄ ԷՇՍԵՐԵԿՈՒԹԻՒՆ

Բարձրում.—Գտնուած է Գանձակից մօտ 48 վերստ Հեռու գէպի արեւմուտք, Գաւնակերից 3—4 վերստ գէպի արեւելա-Հիւսիս, Զամբոր գետի ձախ ափին, Ժայռոտ ձորի լանջին: Գիւղը բաժանուած է երկու մասի. առաջնում, որ գտնուած է ձորի մէջ, բնակուած են ձմեռւոր, իսկ երկրորդում, որ տարած-ւում է ձախակողմեան լեռան զապաթին, առաջինից 4 վերստ Հեռաւորութեան վրայ, ապրում են ամառւոր, որովհետեւ այդ միջոցին առաջին մասում սառտիկ շոգ է լինում:

Գիւղում ընտանեկան կանոնաւոր փոփոխւեցներ. տներն էլ մինը միւսին կից շինուած լինելով, շատ անգամ մինի կտուրը ծառայում է միւսին որպէս բակ: Կախիլը և մարագները գտնւում են երկրորդ մասում. աղտեղին մօտ են նաեւ գոմերը:

Չմեռը զիւղի վրայ արեւն ընկնում է ժամը մօտ 9-ին, իսկ որա մասակայ Չովդաա զիւղում Հէնց ծագելիս, այս Համ-զամանքն ի նկատ առնելով՝ տեղացիներն ասում են. «Մարդ Չովդաա Հաց ուտի, Բարսում քան անի»։

Գիւղում կայ մի նոր, քարաշէն և երեք հին, աւերակ եկեղեցիներ: Արանցից առաջինը քարաշէն է, փայտաշէն ծածկով և զամբուս է հարաւարին հանգստարանի մօտ, ուր կան ՋԺ. (1461), ՌԻս. (1521) և ՌԻՆ. (1596) թուականները կրող զեղաքանդակ տապանաքարեր: Այս եկեղեցու կամարակալ փայտի վրայ գրուած է. ԹՎ. ՌՃԸ. էր: Երկրորդը զամբուս է հիւսիսային հանգստարանի մօտ. երրորդը մի բարձր տեւի վրայ է և կոչում է ռթօան (թառած) եղջիւ. սրա միայն չորս պատերն են կանգուն մնում. մէջը բուսած է մի բուշի ծառ, որ սուրբ է համարում:

Զամբարի ափին, Շորի մէջ տարածւում են գիւղացիների աղբիւրը: Որտեղ, Ուսարանց բազում կայ ս. Հափիսմէի անուն նուիրում մի քարաշէն վանք, մի ուրիշն էլ կայ գիւղի արեւելեան կողմի աղբիւրնում, որի անունը անբարո է:

ԳԻՆԴԻՆ փոքր ինչ Հեռու, Համբար-գետի աջ ափին գտըն-

ում է Ներքին-Ղաթիւ գիւղատեղին, ուր կայ մի եկեղեցի և գերեզմանատուն:

Բնակիչները բոլորն էլ Հայ լուսաւորչականներ են, որոնց մէջ նշանաւոր են Մեղիք-Սոստամեանները, այս երկրի նախկին տիրապետողների ժառանգները: Ընդամէնը՝ 155 տուն. 617 ար. 556 իգ. ի միասին՝ 1173 հոգի:

Պարագում են բացի սովորական՝ երկրագործութիւնից, այգեգործութիւնից և անասնապահութիւնից, նաև շերամապահութեամբ:

Գառնակեր գիւղ (առաւելն և թուրքերէն՝ Բարում). — Գտնւում է Գանձակից մօտ 40 վ. արեւմուտք, Զակիքից 7—8 վ. հարաւ, ահագին ժառերի տակ, Զամբոր գետի ձախ ափին: Զատ հին գիւղ է և շատ անգամ պատապարան է եղել շրջակայ գիւղացիներին թշնամիների յարձակման միջոցին, որովհետև ընկած է խոր ձորի մէջ և սաստիկ զփուարանջանների նահապարհներ ունի: Կայ մի եկեղեցի ս. Ստուանանին անուամբ, կառուցուած 1838 թ.: Կրիման վատառողջ է, տեղացիին Բնակիչները հայեր են, 84 տուն, 380 ար. 360 իգ. ի միասին՝ 740 հոգի: Բացի սովորական պարագումներից, պարագում են նաև այգեգործութեամբ:

Գիւղի Հրախ-արեւելեան կողմում, նոյն Զամբորի աջ ափին կայ մի մատուռ, ուր գտնւում է մի գերեզման՝ նաեւսակ անունով:

Ջակիք. — Գտնւում է Գանձակից մօտ 36 վերստ հեռաւորութեամբ դէպի արեւմուտք, Զարգախլուից դէպի արեւելահարաւ: Ունին մի քարաշէն եկեղեցի: Հոգն արքունի է, սակայն շատ սակաւ, որովհետև լուսադոյն մասը Նովո-Յրոցիկա գիւղին է տրուած: Բնակիչները Գիւլամբերից են գաղթած, ընդամէնը՝ 104 տուն, 437 ար. 369 իգ. ի միասին 806 հոգի. բոլորն էլ Հայ լուսաւորչական:

Նուգդաք. — Գտնւում է Գուլամբերից 5—6 վերստ դէպի արեւելահրախ, մի սարահարթի վրայ: Ունին մի Հին եկեղեցի և գիւղից փոքր ինչ հեռու մի Հին Հանդատարան, ուր կան Ժ. Գարուց մնացած տապանադիրք և մի Հին կիսաւեր մա-

տուս: Բնակիչները գաղթել են դարձու սկզբին: Արևածին՝ զաւառի Քանաքեռ, Ճաթղուան և Ճաթղիզ գիւղերից, ընդամենը՝ 76 տուն են, 301 ար. 261 իգ. Ի միասին 562 հոգի:

Այս գիւղացիներից միջանի տուն տեղափոխուած են Զամբոր գետակի աջ ափին ժառիկ և հիմնել Կիւլամբուբը, միայն տա գետ ևս առանձին գիւղ չէ համարուած:

ՄԻՍԿԻՆՆՈՒԻ ՀՈՍՐՈՎԱՅԻՑԻԻՆ

Ղալաֆնանդ կամ Փառխառ.—Սա մի քաղաքի աւերակ է, որ տարածուած է համանուն կամ Զամբոր գետի երկու ափին, Կետաբէկի պղնձահանքից 23 վերտո հեռաւորութեամբ: Տեղը մի գեղեցիկ հովիտ է ներկայացնում, որի հիւսիսալին կողմում բարձրանում է համանուն բերդը: Յայտնի չէ, թէ ով է հիմնադրել այս քաղաքը և երբ, միայն գիտենք, որ Մեն Սիւնեաց Սենեքերիմ Թադաւորը պաշտօնացրել է քաղաքս եկեղեցիներով և բերդով, և կոչուել է «Թադաւոր Փառխտաթ»: *) Կրան յաջորդել է որդին՝ Դրիգորը, որի մահից յետոյ նոյնպէս յայտնի չէ թէ ով է տիրապետել: Ինչպէս երևում է շինութիւնների հետքերից և 12 եկեղեցիների աւերակներից, քաղաքը մի ժամանակ բաւական ընդարձակ և մարգաշատ է եղել: Աւագ եկեղեցին, որ բաւական մեծ է եղել, վերջին տարիներս բոլորովին քանդել են և քարերը տարել: Արա ժառ կան երկու տապանի խաչարձաններ 2ի և 21 թուերի արձանազրութեամբ:

Այստեղ այժմ գետեզուած է Սիմենտի ելեկտրալուծական գործարանը, իսկ ամառուայ երեք ամիսներին գալիս են այստեղ միջանի վաճառականներ և արհեստաւորներ, տարբ գնացողների պէտքերը հոգալու:

Ղաւաբուլաղ.—Գտնուած է Ղալաքեանդի բերդի հիւսիսալին ստորոտից թղխող աղբիւրից յաւաղացած առուակի ձախ ափին: Այստեղ կայ մի հինաւոր, գեղեցիկաշէն, չորս սիւների

*) Արշակ. եր. 431. ԾՆ. 48.

վրայ Հաստատուած եկեղեցի, որի միայն տանիքն է մի քիչ քանդուած: Եկեղեցին լցուած է աղբով: Զուրֆը և առուակի տակին կան բազմաթիւ գիրեղմաններ, բայց տապանազիր չի նկատուել:

Մեծ եւ փոքր Ղարա-Մուրադ.—Ղալաքեանդէց զէպի արեւտաւհիւսիս, Զակամ գետի ակունքների շուրջը գտնուած են մի քանի ձմեռանոցներ, ուր Թուրքերը ձմեռները գալիս են իրենց անասունները պահելու: Սրանցից նշանաւորներն են՝ Մեծ և Փոքր Ղարա-Մուրադ, Կիւնադ-Գէօրմադ, Գերգեր, Լէշ-քար, Արիկրան, մի քիչ բարձր՝ Զէյղան-դամ, Բոքրամ-դամ և Թիք-խաչ: Սրանցից Փոքր Ղարա-Մուրադու կայ Հայոց մի կիտաւիւր եկեղեցի, իսկ Մեծ Ղարա-Մուրադու կան երկու եկեղեցի. մինը բաւական մեծ է, Հոյակապ, վեց սիւների վրայ Հաստատուած և զեռ կանգուն. միւսը փոքր է և կիտաւիւր: Առաջնի աշակաղմեան խորանի ճակատին գրուած է.

ձինեցաւ սուրբ ճանաւս մեռամբ անաբժան Զուղայեցի ուստայ Մուսէսին որդի եսկարին գաւառի Սողոմանին նրամանաւն Յէր Փիլիպոս կաթողիկոսին. եկի շինեցի սուրբ եկեղեցիս Ղարամուրաթին Հայոց քվին ՌՉԴ. օվ օր կարգաւ, ողորմի Մոսէին յիւեցէ ի սէր, Աստուած մեզ յիւէ, ամէն: Սեղանի ճախակողմը, աստիճանների վերեւ. Զնորհիւն քի շինեցաւ սր Ամենափրկիչս ի ժամանակս ԵՏ. Սփն քվին ՌՉԴ. էր, յիւեցէ Ջափաւէն եւ կողակիցն Խաթուն զան եւ մայրն Սառիկն եւ հայրն Վեյիճանն եւ որդին Ղարամուրասն, Ղուկասն եւ դուստրն իւր Դուլադէն, Զափարի հայրն Վեյիճանն, կողակիցն իւր Դուլդանէն, որդին իւր Աղամն, Հիսնգրն, Ովանէսը, յիւեցէ եւ Աստուած ողորմի ասացէն: Փոքր ինչ ներքեւ. Սուրբ սեղանս փառն յիւստակ է Հոբոսամին, իւր եղբայր Էվազին, Պարոնին, իւրեանց Խաթունին. քվ. ՌՉԴ:

Փոքր եկեղեցու դռան վրայ էլ կայ գրուած.

Զնորհիւ Աստուծոյ եւ Ովանէս վարդապետս, որդի ապաշխարողի շինեցի գեկեղեցիս արդեամբ եւ զո-

յիւք ամենայն ֆիստոնէից յիշատակ ինձ եւ ծնողացն ինոց եւ ամենայն աշխատողաց ի մայրապետութեան անապատիս քաղունայն եւ կայիմային ի ՌճԾ. թվ.

Այս եկեղեցուց մի քիչ հետո, վտակի աջ կողմի Հարթակի վրայ կայ նոյնպէս մի կիտաներ անապատ, քանդուած խցեր և մի երկար քարէ սիւն, որի վրայ քանդակուած է մի խաչ և գրուած է «Սուրբ Սարգիս»:

Այս եկեղեցիներէս և ընդարձակ գերեզմանատնից երևում է, որ Մեծ Ղարա-Մուրադը երբեմն գիւղաքաղաք է եղել:

ՉՈՐԿՇԻՆՈՒԻ ՀՇՈՐԸԵԿՈՒԹԻՒՆ.

Չարդախլու.—Գտնուած է Զակամ կայարանից մօտ 18 վերստ զէպի Հարաւ, մի առաւակի Հովտում: Գիւղը մզում է առաւակի ուղղութեամբ և անհամեմատ աւելի երկար է, քան լայն: Հովիտը փոքր առ փոքր բարձրանալով՝ ընդՀարում է չորս լեռների, որի պատճառով և՛, ասում են, գիւղը կոչուած է Չարդախլու, արտինքն չՀար-դաղլու—չորս լեռնանի: Այս լեռներից Հարաւայինի, խաչ-նալ անուանուածի վրայ կայ մի գեղեցիկ խաչքար ՌՆԸ. թուականով, որ ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ է կոչուած և ուխտատեղի է:

Գիւղում կայ մի քարաշէն եկեղեցի. 1878 թ. ունէր ծխական դպրոց, որ այժմ փակ է: Գիւղից մի վերստ հետո, Զազրի ձորում, տարածուած են այգիներ, ուր առաւելապէս կան թթենիներ:

Բնակիչները մասամբ Թիֆլիսի Հաւաքարի մասից 1823 թ. գաղթած երևանցիներ են, մասամբ էլ Ղարաբաղից և Պարսկաստանից եկուորներ: Բնական յառաջադէմ են. ունին ներսիւսան դպրոցն աւարտած քահանայ և բնական գրագէտ անձինք: Այս գիւղից շատ երեխաներ սովորում են Թիֆլիս և Գոնձակ, երեք հոգի էլ աւարտել են բժշկական ֆակուլտետը:

Ընդամէնը՝ 202 տուն են, 753 ար. 561 իգ. ի միասին՝ 1314 հոգի:

Պարագուէքը նոյնն է. կան նաև միջանի խանութներ և արհեստանոցներ:

Գիւղից փոքր ինչ Հեռու. գէպի Հիւսիս, գտնոււմ են շինութեան մնացորդներ, որ ուխտատեղի են «Մանտու» (մատու) անուամբ: Սա նախկին Աղուանից կաթուղիկոսների աւանանոցի աւերակներն են:

Հայի Գետաբէկ կամ Ղազարի. — Գտնոււմ է Համանուն պղնձաւանքից Հազի Յ վերստ Հեռաւորութեամբ մի գաշտակի վրայ: Բնակիչները վերաբնակել են այստեղ Հին Գետաբէկից, ուր եկել էին Ղազարի կօթ, Ոսկեպարիսպ և Ղալալա գիւղերից: Գիւղում նշանաւոր ուլինչ չկայ, նոյն իսկ եկեղեցի չունին, այլ ոգտում են պղնձաւանքում եղած եկեղեցուց: Գիւղը միշտ պատած է պղնձաւանքի ծխով, որ արտերին մեծ վնասներ է պատճառում, որովհետև այլում է մօտիկ տեղերի Հասկերը և խանգարում փոքր ինչ Հեռու տեղերինը՝ կանոնաւոր անման: Ուտտի և Ժողովարդը, որ այլ ևս այնքան գործ չի կարողանում գտնել պղնձաւանքում, խնդր է մատուցել կառավարութեան՝ իրենց մի ուրիշ տեղ տեղափոխելու:

Ընգամէնը՝ 44 տուն են, 178 ար. 149 իգ. ի միասին՝ 327 հոգի:

Հին Գետաբէկ. — Գտնոււմ է Ջամքար գետակի ձախ կողմում, Գանձակից մօտ 56 վերստ գէպի արևմտա-հարաւ՝ մի ձորում, որի միջով հոսում է Գետաբէկի առուակը: Այստեղ են գտնոււմ Սիմնիսի պղնձաւանքի գործարանները, գեղեցիկ բնակարանը, շուկան, մի Հիւրանոց և այլն: Մի բլրակի վրայ կանգնած է Հայոց ս. Գէորգ եկեղեցին, որ շատ Հին է: Այն-գեցու շուրջը կայ մի ընդարձակ, Հին գերեզմանատուն: Մի ուրիշ եկեղեցի էլ է եղել, բայց պղնձաւանքի կապալաւանքանոցի է տուել և քարերը իւր շինութիւնների վրայ գործածել: Այստեղ գլխաւորապէս բնակոււմ են զանազան ազգի բնակորներ, որոնք աշխատում են այստեղի գործարաններում և պղնձաւանքերում: Արհիւնքը միշտ պատած է ծխով:

ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ Գ. ԾՐԶԱՆ.

ԳԻՒԼԻՍՏԵՆԻ ՄԵՀԵԼ.

Գիւլիստանի մահալ.— Գիւլիստանի մահալը իւր անունն ունայել է համանուն բերդից և զիւզից, նա կոչւած է նաև թալիւի մահալ թալիշ գիւղի անունով և իկիրմիդարդ, այսինքն քսան և չորս, որովհետև բազկացած է եղել 24 գիւղերից: Սրա նախկին սահմաններն են՝ Հիւսիսից Կարակ գետը, հարաւից՝ Թարթար գետը, արեւելքից՝ ալթման փոստի ճանապարհը, իսկ արեւմուտքից՝ Մուտ սարը: Ինչպէս տեսնու պատմական անութեան մէջ, այս մահալը կազմւած էր մի առանձին, զօրեղ մելիքութիւն, Մելիք-Ֆէկլարեանների իշխանութեան տակ և ալթմ էլ մեծ մատար պատկանում է նրանց ժառանգներին: Ալթման աշխարհագրական բաժանմունքով Գիւլիստանի մեծագոյն մասն ընկնում է Գանձակի գոտուի երբորդ ստրիկանական շրջանում, իսկ մի մասը, ինչպէս թալիշ գիւղը, Գիւլիստանի բերդը, հոռեկալ վանքը, ընկնում են Զիվանշիրի գոտաւում:

Գիւլիստանի մահալն ընդհանրապէս լեռնոտ է, թէև զուրկ չէ նաև գեղեցիկ տափաստաններից, այստեղ բարձրանում են Զիշ-Թափա Գող-օ-գաղ և այլ լեռները և տարածւում խրխափորի, Աղջադալի և այլ հարթութիւնները: Ամբողջ տարածութիւնը ծածկուած է հարուստ բուսականութեամբ, լեռները պատկուած են անտառներով, որոնց մէջ կան նաև պտուղատու ծառեր: Գաշտալաբերում հասնում է խաղողը և տալիս նշանաւոր գինի, մանաւանդ Մուսկէն անուանուածը, որ հրաշալի է: Հարց բոլոր զիւզերը պատկանում են զանազան կալուածատէրերի և մանաւանդ Մելիք-Ֆէկլարեաններին:

ՎԵՐԻ ԶԷՆԻ ՀԱՍՏԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ.

Վերի շէն կամ Աղջախնդ. — Գտնուած է Ղարայ-չայ գետի ձախ ափում և շրջապատուած է լեռներով: Այստեղ նշանաւոր է ս. Աստուածածնի կամարակապ. անսխն եկեղեցին, որ շինել է Մելիք-Յովսէփը 1756 (ՌՄԵ) թուին և քարաշէն, երկարաձիգ կամուրջը Ղարաչայ գետի վրայ, որ շինել է գիւղատէրը: Ամառ գիւղի շուկան սառափի կենդանանում է. որովհետև այստեղով են անցնում Զիվանշէրից սար գնացող թուրքերը: Բնակիչները 108 տուն են, 564 ար. 453 իգ. Ի միասին՝ 1017 հոգի, որից 100 տունը՝ 555 ար. 449 իգ. Հայեր են, իսկ 8 տունը, 9 ար. 4 իգ. թուրքեր:

Թէ այս և թէ ներքին շէնը այժմ պատկանում է թուրք Միրզատգիւզալուներին, որոնց անցել է Մեհտի-Ղուլի խանից: Իսկ սա ժառանգել է իւր մայր՝ Հիւրագատայ խանումից, որ Մելիք Զահնադար Բ. աղջիկը լինելով՝ մի օր Հիւր է եկել իւր քրոջը՝ Մելիք-Յէկլար Բ-ի կին՝ Ամարնանու (Մարիամի) մօտ և այս երկու գիւղերը ընծայ ստացել:

Ներքին շէն. — Նայն դաշտավայրի վերի ծայրում, Ղարաչայի ձախ ափին, մի սարի ստորոտում: Գիւղում նշանաւոր է միակ, ս. Աստուածածնի եկեղեցին, որ շինուած է Ռճիսզ (1697) թուին և շատ անգամ իբր ապաստանարան է ծառայել գիւղացիներին, որովհետև պատերի վրայ նկատելի են բազմաթիւ գնդակների հետքեր: Գիւղի Հարաւային կողմում մի բլրակի վրայ կայ մի կիմաւեր վանք, որ ոչ մի արձանազուրկ չունի և ժողովրդից անուանում է Իրեք-մանկունք: Իսկ սրանից ներքև, ձորի մէջ, կայ Լիար անուանուած գիւղատեղի, գերեզմանատուն և երեք քարէ խաչեր:

Բնակիչները բոլորն էլ Հայեր են, 117 տուն. 502 ար. 440 իգ. Ի միասին՝ 942 հոգի:

ՂԱՐԱՇԻՆՆԵՐԻ ՀՇՄԵՐԿՈՒԹԻՒՆ

Հայի Պարիս.— Գտնուած է Էրզնէի մօտ, լեռան լանջին: Մ'ի մի նշանաւոր բան լիայ գիւղում, մինչև անգամ եկեղեցի չունին. տներն էլ շատ հասարակ են: Գաղթել են Հին Պարսից, ուր այժմ մարտիաններ են բնակուած: Բնակիչները Հայեր են՝ 37 տուն, 191 ար. 172 իգ. Ի միասին՝ 363 հոգի:

Ղանուշ կամ Հայոց Ջէյվա.— Մի փոքրիկ գիւղ է. Ղարաշայի ձախ ափին, սաստիկ մօտ Ղարա-Չինարին: Եկեղեցի անգամ չունին: Բնակիչները բոլորն էլ Հայեր են, 14 տուն, 48 ար. 40 իգ. Ի միասին՝ 88 հոգի:

Գիւլիստան.— Գտնուած է մ. երկարամէ ըլլակի վրայ, և շրջապատուած է խանաւան, Ղարաբալաղ, Գեօզ-Թափա, Սա-րաթ-քէշմաշ, Ղազան-գրմազ, Չախմախ-բալախ և Քամար-գէօզի լեռներով: Գիւղի առաջից հոսում է Ինջայ-չալը: Գիւղում կայ մի Հին տեր և մի նոր, քարաշէն և զեղեցիկ եկեղեցի: Այս եկեղեցում կայ մի շնոր-աւետարանւոյ կոչուած մե-ռազիւր, որ շատ հրաշագործ է համարուած և շատ ախտաւոր-ներ ունի:

Գիւղում նշանաւոր է մի Հին, երեք Թաղակապ սենեակ-ներից բաղկացած քարաշէն ապարանք, որի զաւան համարա-կայ քարի վրայ գրուած է.

Հնօրնին Այ շինեցաւ ապարանս ի բվին Ռ Եւ Մլա. ես Յակօբոս ծառայ Այ իշխող զեղոյս ուղի Ապրանամ սպարապետին:

Գիւղի տներն ընդհանրապէս շատ հասարակ են, միջա-նիսը նայն խի գետնափոր: Բնակիչները Հայեր են, 42 տուն, 181 ար. 168 իգ. Ի միասին՝ 349 հոգի:

Նօր-շէն կամ Ենկիմեան և կամ Մանաս-շէն.— Գտնու-ում է Ղարաշինարի մօտ, Ղարաշայ-գետի աջ կողմում, մի ըլլակի վրայ: Այստեղ է բնակուել Մելիք Աթոյ II որդի Մա-նաս-քէկը, որի անունով և գիւղը այժմ էլ Մանաս-շէն է կոչ-ուում: Գիւղում կան այգիներ և պարտէզներ. տները մեծ մա-տամբ շատ հասարակ են, ինչպէս և եկեղեցին: Բնակիչները

ընկել Հայեր են՝ 52 տուն, 221 ար. 199 իգ. ի միասին՝ 420 հոգի, որից միայն 3 տուն, 6 ար. և 2 իգ. թուրքեր են:

Ղարա-Զիմար կամ Աղջա-Ղալա.— Ընկնում է Ղարա-լայի աջ կողմում, հարթ տաքածութեան վրայ: Դեռի շնորհիւ այս գիւղը միւսներից համեմատաբար մաքուր է. բազմաթիւ այգիներն ու պարտէզները գիւղին գեղեցիկ տեսք են տալիս: Արտեղ կան բաւական թուով երկրարկանի գեղեցիկ տներ, և մի քարաշէն, նոր եկեղեցի և արքունական տաքրական ուսումնարան: Այստեղ է բնակւում այս, երրորդ աստիկանական շրջանի ոստիկանը՝ ամառուայ ընթացքում: Բնակիչները բոլորն էլ Հայեր են, 126 տուն, 399 ար. 369 իգ. ի միասին՝ 768 հոգի:

Խաբխափուս կամ Նաբ-խախափուս.— Ընկնում է մի հարթութեան վրայ, Գէորգին սարի ստորոտում, Ղարա-լայի աջ կողմում: Տները շրջապատուած են պարտէզներով: Գիւղի մի ծայրում կանգնած է տիկ. Մելիք-Քէկլարեանի ծախքով նոր կառուցուած քարաշէն, գեղեցիկ եկեղեցին և Թալիշ-Րէկ Մելիք-Քէկլարեանի նոյնպէս գեղեցիկ և ընդարձակ տունը: Թէ եկեղեցու և թէ Մելիք-Քէկլարեանի տան բակում աւագ տարիաւազուհի փեփրոնէ կայս խաբանց Մելիք-Քէկլարեանի ծախքով կառուցուած են աղբիւրներ գիւղական հասարակութեան համար: Մի ուրիշ բարեգործ էլ, Գրեգոր Մելիք-Քէկլարեան, կառքի ճանապարհ է շինել նոր Խրխափորից մինչև Գիւլիստան գիւղը:

Այս գիւղի ժող, կոչեր անուանուած գիւղատեղում կայ մի անբրակ վանք, և մի հին գերեզմանատուն:

Բնակիչները զաղթել են այստեղ հին Խրխափոր գիւղից, որ ընկած է Գիւլիստան և նոր Խրխափոր գիւղերի միջև, մի հովտում:

Այս գիւղը այժմ անբրակ է, ծածկուած զազառու և վայրի ծառերով:

Նոր Խրխափորի բնակիչները բոլորն էլ Հայեր են, 27 տուն, 88 ար. 90 իգ. ի միասին 178 հոգի:

ԷՐԳԷՋԻ ՀՍՍԵՐԵԿՈՒԹԻՒՆ.

Պուզլուխ.—Ձեռնդասն է վեափախն մերձ, մի բար-
ձրաթեան վրայ և շատ ցուրտ կլիմայ ունի, որի պատճառով
և ստացել է արդ (սառցալին տեղ) անունը: Սա Գիւլիստանի
ամենաբարձր ամառանոցը կարող է համարուել: Բացի գիւղա-
կան փոքրիկ եկեղեցիներն, գիւղիցս փոքր ինչ հեռի կայ նաև
սուրբ Միմաս անուն մի ուխտատեղի:

Բնակիչները հայեր են, 23 տուն, 97 ար. 91 իգ. ի միա-
սին՝ 188 հոգի:

Ղաւաբուլախ.—Ընկած է տարի լանջին, որի տարրտով
Հոռոմ է կիւրակ գետի վտակներից մինը և միքիչ հեռու
միանում նոյն գետի հետ: Իւր գիրքի շնորհիւ, գիւղը բաւա-
կան մաքուր է. և ունենալով մեղմ կլիմայ, գեղեցիկ ամառա-
նոց է: Թէև ընդհանրապէս աները հասարակ են, բայց կան
և միջանի կանոնաւոր, երկյարկանի գեղեցիկ շինութիւններ:
Եկեղեցին բաւական հոյակապ է, վեց սրահերի վրայ հաստա-
տուած, ս. Ըստուածածին անունով: Սրա արեւմտեան դրան
ձախառակայ քարի վրայ կայ հետեւող արձանադրութիւնը.

Ընտեօժ ամենակային մեկ Ղաւաբուլաղի ժողո-
վուրդս մեծ եւ փոք երկնցիկն սուր եկեղեցիս յիշա-
սակ հագոց մեռոց եւ ամենայն ճնշեցեղոց ի հայրա-
պետութեան տեառն Պետրոսի, ի բազաւորութեան պար-
սից Չան Սիւլէմանի խանութեան երկրիս Ուղուրլու
խանին եւ պարտնութեան գեղիս Փարզալի բէկին, տա-
րուլէն Մուրթուզա Ղուլին. տանուէր տէր Սիմէօն, տէր
Յակովբ. տէր Ազարիէն, տէր Դաւիթ. Դերգօր, Ազարիա,
Չաննազար, Սարուի Աւան, որ ջերմեռանդ սիրով առ-
խաւսեցին. եւ Մեղիդիս Էրիցս գրեցի բուին ՅճԿն.
որ կարգաւ մէկ բերան ողորմի աւել. ամէն:

Դիւղի մէջ կայ երկու աւերակ եկեղեցի, իսկ շրջակայ-
քում չորս եկեղեցի, աւերակ գիւղատեղեքով: Ընտրինը կոչ-
ւում է Բեղի երկի եղցի, երկրորդը՝ Կոսի կալ, երրորդը՝
Միջի վանք և չորրորդը՝ Երի վանք (վերին վանք): Զօրսի

շուրջն էլ կան ընդարձակ գերեզմանատները: Երբ վանքում մի գերեզմանաքարի վրայ կարդացում է. «Այս է նանգիստ սուրբ Գրիգորայ Գանձակայ եպիսկոպոսին»: Իսկ կոտի կալում եկեղեցու խորանի կամարի վրայ մի խաչքարի տառերում՝ ԹՎ. ՈՂԹ. (1230):

Ղարաբուլաղի բնակիչները, որ մի ժամանակ բառական շատ են եղել, այժմ միայն 44 տուն են, 158 ար. 148 իգ. Ի միասին 306 հոգի, բոլորն էլ հայեր, բացի 3 թուրք աղա-մարդկանցից:

Մանաեթ կամ Մանուտ ԵՃՆ. — Գտնում է Պուլլուխից փոքր ինչ ներքև, նայնպէս մի բարձրութեան վրայ և ունի առողջարար կլիմայ ու հրաշալի տեսարան: Գիւղում կայ մի նորաշէն եկեղեցի և մի մատուռ, ընկուղի ծառերի տակ, որ կոչւում է Նանասակ:

Բնակիչները 40 տուն են, 217 ար. 184 իգ. Ի միասին 401 հոգի, որից միայն մի տուն, 4 ար. 2 իգ. թուրք են:

Թողան անտառի. — Սա մի գիւղատեղի է Ղարաբուլաղ գիւղի մօտ, մի ձորակի լանջին: Դեռ կիսականգուն է Հին եկեղեցին, որի հարաւային կողմի խորանի վրայ գրուած է.

«Ժամանակս ձան Սեդիին. խանութիւն Մուրբու-
զա Ղուլի խանին քանուլդ, կաթուղիկոս Դաննասա-
ւայ սէր Գրիգորին ԹՎ. Ռ.»

Այստեղ կայ նաև մի մատուռ, որ վերանորոգուած է: Սրա մօտ կայ մի խաչքար, 2.35 մետր երկ. և 1 մետր լայնութեան, որի վրայ արձանագրուած է.

Ի ԹՎԻՆ 2ԹԷ (1308) ես Գրիգոր ու Պաղտաբ կանգ-
նեցաւ զխաչս Ի բարեխաւսութիւն ծնողաց մեռոց...

Այս մատուռը բառական Նշանաւոր ուխտատեղի է հա-մարում:

Աւերակիս մօտ է համանուն թրքաբնակ գիւղը:

Իրէկչ. — Ընկնում է մի ձորում և երեք կողմից պատած է տարերով: Արեւմտեան կողմից հոսում է Փոքր-Կուրակը: Արեւելեան սարի ժայռոտ լանջին կայ երկու արհեստական քարալը, յատկապէս պաշտպանութեան համար շինուած: Հարա-

ապին տարից անձրևները ժամանակ մեծ հողաթմբեր են պըրծ-
նում և տակովն անում տները, աստի և այս կողմի տներում
ալ ևս չեն բնակւում:

Գիւղում կայ մի եկեղեցի ու Սարգիս անունով, որի գոտն
Հակոտակալ քարի վրայ գրուած է. «... յիշատակ քվ. ՌճԿԵ. »
(1716): Թէ եկեղեցու պատերի և թէ Հին գերեզմանատնում
կան փ. գարուց խաչքարեր: Բնակիչները բնիկ են, որ զադ-
թել են Բայնիս և ապա վերադարձել: Այս վերադարձի թուա-
կանը բայանի է լինում եկեղեցու մօտ գտնուած մի գերեզմանի
Հետևեալ տապանագրից.

Թվ. ՌՄԿԶ. (1817), որ է Պօլնուսու գալն մա-
յիսի ի (20) Քրիստոսի ժառայ սէր Դանիէլ:

Բալարն էլ հայեր են, 94 տուն, 408 տր. 373 իգ. Ի
միասին՝ 781 հոգի:

Էրբէջի մօտ է Մկնատամ անունով ախտատեղին և Ղըռ-
բուլախ աւ Ենկիջտ գրւդատեղիները, իրենց կիսաւեր եկեղե-
ցիներով:

Գրեթէ չեն մտնի իսկով մանկւոյնդ: Ինչպիսի մի թղթի մասն
մայ հոգ տալով, մայ Ի համար մայ իսկով կիսաւեր զոյգ չեն